

Усубалиева А.С.

ЖАШ МУУНДАРДЫН СОЦИАЛДАШУУСУНУН ЖУРҮШҮ ЖАНА САЛТТУУ
ТАРБИЯЛОО

Усубалиева А.С.

ТРАДИЦИОННОЕ ВОСПИТАНИЕ И ПРОЦЕСС СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДОГО
ПОКОЛЕНИЯ

Usubalieva A.S.

SOCIAL PROCESS AND TRADITIONAL UPBRINGING OF YOUNG GENERATION

УДК: 391/395

Бул макалада жаш муундардын социалдашуусунун жүрүшү, дүйнөгө карата көз карашы менен адамдарга болгон мамилеси, жүрүм-турум эржелери жана эмгекке тарбиялоо тууралуу жазылды. Нравалык тарбия берүүдө, салттык тарбиялоодо жана балдардын коомго аралашуусуна байланышкан процесстер талдоого алынды. Ааламдашуунун шартында жаш муундарды тарбиялоодо, алардын баалуулук багыттарын калыптандырууда этикеттин мааниси зор. Тема өткөн салттуу доорго салыштыруу ирээтинде тарыхый-этнографиялык жактан кайрылуу жасалган.

Негизги сөздөр: тарбия, балдар, салт, тыюу, социалдашуу, жүрүм-турум, мамиле, ааламдашуу.

В этой статье рассмотрены вопросы социализации поведения молодого поколения, правила поведения и трудового воспитания. Исследованы проблемы, связанные с слиянием детей в общество в процессе нравственного и традиционного воспитания. Огромное значение этикета в воспитании молодого поколения и адаптация их ценностных ориентаций в условиях глобализации. В статье было обращено внимание сопоставлению прошлого века с нынешней эпохой в историко-этнографическом аспекте

Ключевые слова: воспитание, дети, традиция, запреты, социализация, поведение, глобализация.

There are questions of socialization of the young generation behavior, rules of the behavior and labor education in this article. Researched the problems which is merger children in society in the process of moral and traditional behavior. There is a Huge value of etiquette in education of young generation and adaptation their value orientations in the context of globalization. It was reviewed in the article the attention of comparison to the last century with the current era in the historical and ethnographic aspect.

Key words: upbringing, children, tradition, prohibition, socialization, behavior, relationship, globalization.

Балага тарбия берүү – педагогикада эң маанилүү иштердин бири катары эсептелет. Өсүп келе жаткан жаш муундардын инсан катары калыптанышында өзгөчө орунду биринчи кезекте эмгек, андан кийин өз элинин маданияты ээлейт. Бала кичине кезинен тартып эле ар кандай жол менен өзүн, андан кийин өзүн курчап турган социалдык жана географиялык чөйрөнү тааный баштайт. Бара-бара өзүнүн ата-бабасына, улутуна, элдин чарбачылыгына, коомдук жашоо-турмушуна жана башкага байланышкан маалыматтарды алып, таанып билүүсүн арттырат. Бул бардык эле элдерге мүнөздүү болгон көрүнүш.

Бирок кылымдардан бери чыгыш элдеринде балдарды тарбиялоодо колдонулган этнопедагогикалык ыкмалар этнографтардын кызыгуусун дале арттырып келе жатат [9].

Ушул контексттен алып караганда элдик тарбиялоодогу баланын ден соолугунун чың болушуна, дене-боюнун туура өсүп-жетилишине карата көрүлгөн камкордук анын жарык дүйнөгө келе элек түйүлдүк кезинде эле башталышы, б.а. боюнда бар аялдын толук камкордукка алынышы бүгүнкү медицинанын көз карашынан эң туура экенин турмуш өзү ырастап жатат [2: 11-6.].

Баланын социалдашуу процессинин башаты наристенин алгачкы жылдарына байланышкан каада-салт, ырым-жырымдар аркылуу башталары белгилей кетсек. Б.а. алгач баланы үй-бүлөгө көндүрүү, аны ар кандай коркунучтуу күчтөрдөн сактоо, саламаттыгына кам көрүү аракеттери бара-бара адамдык жакшы сапаттарга, эмгекке тарбиялоого өтөт.

Кыргыздардын мал багууга жана дыйканчылыкты жүргүзүүгө байланышкан экстенсивдүү чарбачылыгында, үй-тиричилигинде жумушчу күчтөрү көп талап кылынган. Кичинекей балдар-кыздар улам чоңойгон сайын үй-бүлөдөгү өз ордун так түшүнө баштаган, коомундагы пайдалуу иштерге катыша башташкан. Салттуу чарбачылык жумушчу күчүн көп талап кылгандыктан, балдардын пайдалуу эмгекке аралашуусу эрте башталган. Булардын баары улуу муундун өкүлдөрүнүн көзөмөлүндө жана түздөн-түз таасири менен жүрүп келген. Анткени, салттуу коомдо жалпы эл жол-жосунду, нарк-насилди, салт-адатты бекем кармап жашаган.

Бала эс тарта элек учурда кулагына куюп, анын жоопкерчилигин калыптандыруунун мааниси абдан чоң экенин түрк тилдүү элдер да туура баамдашкан. Акылына кире элек бала ички туюму менен баба салтын, нарк-насилин жана рухий көрөңгөлүү түшүнүктөрүн таанып-билип, аларды сактоо милдеттүү парз экенин жоопкерчилик менен сезе билип, жүрөгүнө туюп калат деп ишенишкен. Акырындап бул турмуштук каада-салттар, нарк-насилдер баланын ыйманы болуп, анын турмушуна - тирөөч, өмүрүнө - жөлөк болуп кала берген. “Улуу көч каякка барса, кичүү көч ошол жакка барат” деп үй-бүлөдөгү тарбияны улуулар бири-бирине

жалгаштырып кармап жүрүүнү милдет катары эсептешкен.

Баланы тарбиялоо бешикте жаткан мезгилинде эле башталган. Айталы, алгач эненин балага “Бешик ырын” ырдоосу, бешикти жай, жеңил терметүүсү, баланы сылоосу, бала бош жатканда туугандарынын сылап коюшу сыяктуу кыймыл-аракеттердин баары анын адам болуп калыптануусуна оң таасирин берген. Баланы кичинесинен баштап улууларды урматтоого, адамдар менен мамиле түзө билүүгө, үйгө келген мейманды күтүп-узата билүүгө, өз боюн таза, тыкан кармап жүрүү керектигине таасирлүү сөздүн күчү менен, же улуулардын үлгүлүү жүрүм-туруму аркылуу тарбиялашкан.

Бала үй-бүлөдөн турмуштук алгачкы тажрыйбаны үйрөнсө, коомдон жашоонун мыйзамдарын, элдин каада-салттарын үйрөнөт, дүйнөгө карата көз карашы менен адамдарга болгон мамилеси, жүрүм-турум эрежелери, маданияты калыптанат. Бала көпчүлүк убактысын үй-бүлөдө өткөргөндүктөн ата-энесинин таасири астында болот. Ошондуктан бала ар түрдүү иштерди аткаруунун алгачкы ыктарын үй-бүлөдөн алышы керек [5: 27-б.].

Кыргыз элинде эркек баланын сүннөткө отургузулушу баланын социалдашуусунун кезектеги этабы катары каралат. Ушул мезгилден тартып балдарга ар кандай жин-шайтан, жаман көздөрдөн коргоочу магиялык касиети бар каражаттар көп колдонулбай калат. Дал ушул сыяктуу көрүнүш тажиктерде орун алып келет [6: 113-б.]. Сүннөткө отургузуу жөрөлгөсүн баланын жаш курагына байланыштуу анын мурункудан чоңоюп калгандыгын айгинелеп жасалган ритуалдык инициация катары кабыл алсак болот. Мында бала кийинки тестиер этабына өтүүгө даяр болуп калганы көрүнөт [8: 96, 100-б.].

Бала чоңоё баштаганда анын кийген кийиминде, сырткы кебетесинде да өзгөрүүлөр болгон. Алсак, кыз баланын чачын өстүрүп, өрүп, күнүгө чачына кам көрүлөт. Мындай куракта кыздарды куурчак сыяктуу оюнчуктар кызыктырып [4: 30,45-б.], аларга кийим тигүү менен алектенип энесинин жанында болсо, эркек бала чүкө чогултуп, атка минүүгө умтула баштаган. Баланы атка атайын мингизип үйрөтүү кыргыз, казак элдеринин ата-бабадан калган салты болуп эсептелинет. Маселен, баланы биринчи жолу атка мингизүүдө жайдак кылып мингизип үйрөтөт. Акырындап аттын кулагы менен ойногон даражага чейин жетет. Кыз баланы болсо 5-6 жашынан баштап апасы же жеңелери, эжелери тамак бышыруу, үй жыгуу, үй тигүү, кийиз басуу, өрмөк согуу, шырдак шыруу, сайма саюу ж.б. сыяктуу чеберчиликтерге аралаштырып үйрөтө баштаган. Кыргыз коомунда кыз бала 9-10 жашка чыкканда чачын өрүү жөрөлгөсүн аткаруу менен аяктап, кезектеги жаш курактык этапка кадам таштаган [1: 131, 132-б.]. 7-8 жашка чыкканда, айрым учурларда андан эртерээк эркек балдар менен кыздар өз-өзүнчө убакыт өткөрүшкөнүн, эмгектин бөлүнүшүндө

жынысына жараша жумуштарга ык ала баштаганын изилдөөчү К.Л. Задыхина да белгилейт [6: 164-б.].

Кыз баланын социалдашуу процессине улуулардын насааты өзгөчө маанилүү болуп келген. Маселен, кыргыздарда “*кызга - кырк үйдөн тыюу*”, “*кыз - башка үйдүн жарыгы*”, “*кыздуу үйдө - кыл жатпайт*”, “*энесин көрүп, кызын ал*”, “*Атасы жаман аз-аздан оңолот, энеси жаман эзели оңолбойт*” деп бул маселеге өтө жооптуу караган. Башкача айтканда, кызды бүт айылы менен тарбиялаган. Кыз келин болуп барган жерине уят болуп калбашы үчүн толук кандуу тарбия берүүгө энеси жана жеңелери бүт аракеттерин жасашкан. Кыз баланын буту баскандан баштап айрыкча чачына кам көрө башташкан. Кыздын жүрүм-туруму энеге байланыштуу болгон. Эзелери, жеңелери чачын жибектей кылып кармаган. “*Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат*” деген макалда бала жүрүм-турум эрежелерин, чоңдорго болгон мамилени, жада калса жаман жоруктарды да ата-энесинин тарбиясынан алары туурасында ой камтылып турат. Андыктан, кыргыз, казак калкында кызды 13-15 жашка толгончо турмушка дайындап, билген билимдерин үйрөтүүгө тырышкан. “*Он бесинде отау иеси* [3: 103-б.]” деп кызды 13 жашынан баштап турмушка узатса, уулун 16 жашынан баштап үйлөндүргөн. Орто Азия элдеринде эркек балага өзгөчө мамиле кылуу менен аны баатыр, өжөр, намыскөй кылып тарбиялоого басым жасалгандыгын айта кетүү керек. “*Бөрү атаар уулду, бөркүнөн тааны*” деп балага карата сын берген.

Баланын социалдашуу процессине коомдун ар бир эс тарткан адамы салым кошкон. Баланы тарбиялоо ишин жашынан карысына чейин чоң милдет, ыйык парз деп түшүнүп аткарган. Жамаатташып жашоо шартында кыргыз эли “*сенин балаң, менин балам*” деп бөлчү эмес. Тарбия коркутууга, жазалоого, кагып силкүүгө негизделбей, адамдын ички ишенимине таянган. “*Уят болбо, намысына шек келтирбе, бирөөнүн убалына калба, кесирленбе, абийириңиң жашыңдан сакта, арбакты сыйла, салтты бузба, адал жүр, арамга барба, ыймандуу, адептүү, жөнөкөй бол, бирөөгө жамандык кылба*” деген түпкү наркты түшүндүрүп, баланы акылга чакырган.

Балдардын коомго аралашуусуна, өзүнүн ордун так андай билүүсүнө байланышкан процесс тыюу салуу, ыйбаа кылуу сыяктуу адаттар менен коштолуп келет. Нравалык тарбия берүүдө айрыкча жомоктун, элдик ырлардын, уламыш, санжыралардын өсүп келе жаткан муундардын дүйнө таанымын калыптандырууда күчтүү каражат катары чоң роль ойноору дүйнөнүн башка элдеринин тажрыйбасынан да көрүнүп турат. Чынында, XX кылымдын 70-80-жылдарына чейинки мезгилде мектеп жашындагы балдарга жомокторду, эпосторду, дастандарды үн чыгартып окутуп уккан кишилер болгон. Мында окуп берип жаткан балага дагы китептин мазмуну өз таасирин берген.

Белгилүү болгондой, түрк тилдүү элдерде үй-бүлөдө атанын ролу абдан чоң. Мисалы, “Кожожаш” эпосундагы анын баласы Молдожашты сүрөттөөдө “жаш кезинен жармашып, жаанын түштү артынан” деген саптарында, биринчиден, кыргыз үй-бүлө-сүндөгү таалим-тарбиянын тереңдигин жана ар тараптуулугун билдирсе, экинчиден, ушундай үй-бүлөдөн тарбия-таалим алган бала жашмын деп карап турбастан, өз эли-жери үчүн иштерди аткарууда чечкиндүүлүктү көрсөтүшкөн. Кайсы гана оозеки чыгармаларды албайлы, анда терең акыл менен таасын айтылган сөздөр балдарды чечендикке, тапкычтыкка жана ар тараптан өнөрлүү кылып тарбиялоого багытталган.

Жергиликтүү коомдогу социалдык нормаларды сактай билүү өсүп келе жаткан муундардын келечеги үчүн зарыл шарттардын бири болгон. Социалдашуу процессин башынан өткөрүп жаткан баланын кошуналары, айылдаштары менен аралашуу аракети коомдо өзүн алып жүрүүнүн моралдык нормаларын, этикалык эрежелерин өздөштүрүүгө ыңгайлуу шарт түзгөн. Адамдардын сүйлөгөн кебинен, жасаган иш-аракеттеринен жакшы менен жамандын айырмасын ажырата алууга аракет кылышкан. Айрым жакшы адамдарга окшош болууга умтулушкан, сөздү орду менен сүйлөө чеберчилигин өздөштүрүшкөн.

Каныбызга сиңип, өсүп келе жаткан жаштарга, улан-кыздарга дайыма кулагына куюп, айтылуучу акыл-насааттар: кыздар мандаш урунуп отурбайт, төрөбөй калат; бутунун башын тартып отурбайт, жакырчылыкты чакырат; койдун кызыл өңгөчүн жеген болбойт, жесе күйөөгө жылаңач кетет; сөөктү таза мүлжүсөң, күйөөң сулуу болот деген ж.б. Булар бүгүнкү күндө да эл арасында кеңири колдонулуп келе жатат. Мындан сырткары: аталуу бала сакал койбойт; мандаш урунуп отурбайт; кийимин желбегей жамынбайт деген сыяктуу накыл сөздөр өспүрүм балдарга тарбиялык жактан таасирин бербей койгон эмес.

Балдардын шамдагай, чымыр болуусуна кыймылдуулукту, күчтүүлүктү, эптүүлүктү талап кылган ар кандай оюндардын, мелдештердин таасири чоң экенин улуу муундагылар жакшы баамдашкан. Атты чабууда, күрөштө, элдик спорттун башка түрлөрүндө ийгилик көрсөткөн балдарды мактап, көңүлүн көтөрүү аларды эр жүрөктүүлүккө, кайраттуулукка, патриоттуулукка тарбиялаган.

Жогоруда балдарды тарбиялоонун XIX кылымда кеңири тараган ыкмалары азыркы XXI кылымда да элет жеринде колдонулуп келе жатканын биздин топтогон материалдар көрсөттү. Эгер XX кылымдын алгачкы жылдарына чейин кыргыз, казак арасында баланын бир мүчөлгө толгонун салтанаттуу белгилеп, андан кийинки курактык деңгээлге жеткенин аң-сезимине сиңирип келген. Бул сыяктуу акыркы мезгилдердеги балдардын социалдашуусундагы өзгөрүүлөр ааламдашуунун таасири менен болуп жатканы айкын. Бул бир жагынан заманбап жаңы технологияны колдонууга багытталган аракеттердин бири болсо, экинчи жагынан, белгилүү бир деңгээлде жаш муундардын кыймылдуулугун азайтып, жалкоолукка жол ачкандай таасир калтырат.

Жыйынтыктап айтканда, бардык улуттун балдарынын социалдашуу процесси элдин тарыхы, маданияты, өнүгүү баскычынын деңгээли менен шартталып турат. Баланын саламаттыгы чың, жакшы адам болуп тарбиялоонун аракети эненин курсагында жаткан кезинен эле башталат деген пикир карапайым адамдардын чөйрөсүндө да кеңири жайылган.

Адабияттар:

1. Абрамзон, С.М. Рождение и детство киргизского ребенка. // Сборник музея антропологии и этнографии. – М.; Л., 1949. – Т. 12. – С.78 – 138.
2. Алимбеков, А. Балдарды өстүрүүгө байланышкан элдик билим тажрыйбалар илим объектиси катары. // Манас ун-ти. Коомдук илимдер журналы. - 2001. - №2. – 7-14 б.
3. Аргынбаев, Х.А. Казак халкындагы семья мен неке. – Алматы: Гылым, 1973. – 328 б.
4. Артемова, О.Ю. Дети Калмыки: труды и игры. // Этнографическое обозрение. М., 2000, № 3. – С. 30-45.
5. Ботбаева, Ч. Баланы үй-бүлөдө эмгекке тарбиялоо. // Эл агартуу. - 1985, - №2. – 27-29б.
6. Задыхина, К.Л. Пережитки возрастных классов у народов Средней Азии: Родовое общество (этнографические материалы и исследования). - М., 1951. – Т.14: Родовое о-во. – С. 157-179.
7. Народы Средней Азии и Казахстана: в 2т. / под ред. С.П.Толстова. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – Т.1. – 791 с.
8. Снесарев, Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 136 с.
9. Этнография детства. Этнография детства: Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Средней и Южной Азии. – М.: Наука, 1985. – 276 с.

Рецензент: к.и.н., доцент Чыныкеева Г.Э